

mgr Katarzyna Grabowska
Uniwersytet w Białymstoku
Wydział Filologiczny
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej

Autoreferat

pracy doktorskiej pt.

Język Latopisu supraskiego 1519 r. (Fonetyka. Fleksja. Słownictwo)

Promotor: dr hab. Lilia Citko, prof. UwB

Recenzenci: prof. dr hab. Leszek Bednarczuk

dr hab. Beata Kuryłowicz, prof. UwB

Przedmiotem niniejszej rozprawy jest język *Kroniki supraskiej* – zabytku należącego do I *zwodu*¹ latopisów białorusko-litewskich. Jej odkrycie i publikacja zapoczątkowały rozwój badań nad językiem, treścią oraz okolicznościami powstania XV – XVI-wiecznych latopisów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Pozwoliło to ujawnić ciekawe aspekty historiografii Białorusi i Litwy tego okresu. Latopisarstwo WKL formowało się etapami. Początkowo powstawały oddzielne historyczne opowieści – kroniki, które następnie były łączone ze sobą w kompilacje. Z upływem czasu i w miarę rozwoju potrzeb uzupełniano je o nowe utwory, co dawało początek kolejnym, pełniejszym *zwodom*. Każdy z trzech *zwodów* latopisów białorusko-litewskich charakteryzuje się indywidualnymi cechami, związanymi nie tylko z określonym wydźwiękiem ideowym, innym w poszczególnych zabytkach, ale również ze środowiskiem, w jakim powstał. Znalazło to swe odzwierciedlenie również w specyfice językowej latopisów starobiałoruskich.

Kronikę supraską odróżnia od pozostałych latopisów język, obfitujący w błędy, zniekształcenia wyrazów, powstałe prawdopodobnie przy jej przepisywaniu. Nie zmienia to faktu, iż zabytek jest cennym źródłem badań nad latopisarstwem oraz językiem piśmiennictwa WKL.

¹ Ze względu na brak w polskim nazewnictwie dyferencjacji rosyjskich terminów „летописный свод” i „редакция летописного свода” w pracy używana jest spolszczona forma „zwód” w ujęciu A.A. Szachmatowa, jako kompilacja wcześniejszych latopisów, w której wyrażona została określona historyczno-polityczna koncepcja danego ośrodka feudalnego. Pojęcie „redakcja” oznacza etap literackiej obróbki zabytku reprezentującego określony *zwód*. Por.: А.А. Шахматовъ, *Разыскания о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ*, С-Петербургъ 1908; В.С. Лихачев, *Текстология (на материале русской литературы X – XVII веков)*, Санкт-Петербург 2001.

Bazę materiałową pracy stanowi tekst *Latopisu supraskiego* opublikowany w XXXV tomie *Полного собрания русских летописей* pod redakcją N.N. Ułaszczyka².

Celem pracy była charakterystyka językowa *Latopisu supraskiego* pod kątem cech fonetycznych, zmian w obrębie fleksji imiennej i werbalnej oraz zapożyczeń leksykalnych. Analiza językowa tekstu zabytku wykazała, że część zaobserwowanych w nim zjawisk fonetycznych oraz fleksyjnych uzyskuje zachodnioruską realizację, chociaż jednocześnie zabytek wykazuje silne powiązanie z tradycją cerkiewnoruską, ujawniającą się zarówno na poziomie fonetycznym, jak też morfologicznym. Frekwencja poszczególnych zjawisk fonetycznych kształtuje się na zróżnicowanym poziomie, co sprawia, iż zdecydowana większość z nich nie uzyskała rangi normy pisownianej. W obrębie zapożyczeń leksykalnych odnotowany został z jednej strony wpływ języka polskiego, pełniącego zazwyczaj rolę pośrednika w przenoszeniu pożyczek na grunt zachodnioruski, z drugiej strony nasycony leksyką cerkiewnosłowiańską tekst latopisu dokumentuje związek z tradycją piśmienniczą latopisarstwa ruskiego.

W badaniach zostały zastosowane **metody** filologiczna i historyczno-porównawcza, które pozwoliły na wyodrębnienie cech fonetycznych i fleksyjnych odbiegających od stanu ogólnoruskiego (związanych m.in. z rozwojem języków zachodnioruskich) oraz elementów cerkiewnosłowiańskich.

Praca składa się z czterech rozdziałów. Opis zagadnień dotyczących języka *Kroniki supraskiej* poprzedza ogólna charakterystyka zabytku na tle pozostałych latopisów białorusko-litewskich, ich klasyfikacja i stan badań. Przedstawiony został również ogólny rys historyczny zawierający genezę oraz rozwój terytorialny Wielkiego Księstwa Litewskiego. Centralną część pracy stanowi opis zjawisk językowych zawarty w kolejnych rozdziałach zatytułowanych: *Fonetyka* (II), *Morfologia* (III) oraz *Zapożyczenia leksykalne* (IV). Analizie zostały poddane cechy fonetyczne zabytku (zjawiska w obrębie wokalizmu i konsonantyzmu) oraz morfologiczne (charakterystyka fleksji imiennej i werbalnej) z uwzględnieniem elementów dialektalnych (białoruskich i ukraińskich). W IV rozdziale omówiono zapożyczenia leksykalne, głównie z języków słowiańskich (język cerkiewnosłowiański i polski). Pracę zamyka podsumowanie, w którym zostały wyeksponowane najważniejsze wnioski wynikające z analizy poszczególnych zjawisk językowych, bibliografia oraz streszczenie w języku angielskim.

² Н.Н. Улащик (red.), *Полное собрание русских летописей*, т. XXXV, Москва 1980, s. 36 – 67.

Wnioski

Zdecydowana większość zjawisk **fonetycznych** wykazuje wahania pomiędzy cerkiewnosłowiańską i (zachodnio)ruską realizacją. Dotyczy to m.in.: 1) realizacji form ze wschodniosłowiańskim pełnogłosem oraz cerkiewnosłowiańską metatezą w prasłowiańskich grupach **tort*, **tolt*, **tert*, **telt*, z zachowaniem względnej równowagi pomiędzy tymi formami, por.: *Володимерь, жеребеи, городов, полонися, всереду, сторожи* / *Владимер, во жеребеи, грады, плениша, стража, во среду*; 2) refleksacji nagłosowych połączeń **ort*, **olt*: *в ладях, разбившимь, разорение, различными* / *володяхь, робичища, розделили*; 3) form z nagłosowym [o-] obocznym do [ie] (<*ie-): *неодинотство, в озерех, оленеи, осени* / *едином, едва, елико*; 4) wahań cerkiewnosłowiańskiej oraz ruskiej realizacji połączeń **kt*, **gt*, **tj* (dominacja form z [šč]) i **dj* (przewaga przykładów z [ž]), por.: *восхоцеть, глаголюци, помощи, свеща; прежде, схождения* / *ночи, спомочью, секучи; надежи, водежах, преже, по РожествѢ*; 5) zapisów z z [ki], [gi], [xi] obocznych do [ky], [gy], [ху]: *владыки, ис Киева, наки; дорогими, от многих, ноги; Ляхи* / *вопреки, во Киев, руки; с други, могила; в Ляхы*.

O silnym związku z tradycją piśmienniczą może świadczyć znikoma liczba zapisów dokumentujących przegłos [e] > [o] po spółgłoskach funkcjonalnie miękkich [ž'], [š'], [č'], [c'] oraz po [r']: *бочок, жонкою, пошол* / *женою, ни в чем, черной, черныя, лицемь, со царемь*. Język *Kroniki supraskiej* poświadcza jednostkowe przykłady wskazujące na dyspalatalizację spółgłosek dźwiękowych i [r'], por.: *от наших, стареишинамь; дружину, оружия; Дорогичину, на митрополициемь; Богородици, во солнци, с бояри, прибежал* / *царичыными; кровоядьцы, на овъцы, со бояры*.

Przewaga form realizujących wzorzec wschodniosłowiański nad formami cerkiewnosłowiańskimi zaznacza się w: 1) rozwoju prasłowiańskich połączeń z jerami przed płynnymi, por.: *во вербную, мертвых, четвертому; розгорѣвься, скорб; наполни, на холми*; 2) kontynuacji prasłowiańskiej grupy: wargowa + [j] w postaci [vl'], [pl'], [ml'], [bl']: *во Брясловли, землю, посрамлень, Святославля, явльшюся*. Zabytek niemal bez wyjątku dokumentuje typową dla języków ruskich wokalizację jerów w prasłowiańskich połączeniach **trьt*, **tlьt*, **trьt*, **tlьt*: *крестное, крови, плоти, слезы* / *крываво*.

Grupę zjawisk znajdujących uzasadnienie w fonetyce zachodnioruskiej, choć odznaczających się brakiem konsekwencji w ich realizacji, reprezentują: 1) spirantyczna zmiana [g] > [h], w cyrylickich zabytkach odzwierciedlona przez zapisy z *кз* oraz *к* w miejscu etymologicznego [g], por.: *Жикгимонт, Кедмина, на клегиитовных листех, Лыгъвеневиць* / *Жигимонт, Лыгвена, Скиригаилу, Ягаила* oraz opuszczenie

szczelinowego [h] w słowach: *осподару, осподарь / господарь, на (...) господарьстве*; 2) przejście [ɫ] >[ɥ] w r.m. czasu przeszłego, np.: *бивься, крестивься, покрыв / крестил, отбежалъ, стоялъ*; 3) zmiana [u] >[ɥ]: *повчивишия, и вмре, невтолимо, на ВснѢние; но увесь*; 4) pisownia *Ѣ* lub *е* na miejscu etymologicznego [ě], świadcząca o ich artykulacyjnej zbieżności, por.: *не вѢриль, дѢти, листѢх, лѢта, побѢже / бежати, дети, лета, листех, уверилися*; 5) zwężenie artykulacji [ě] właściwe południowobiałoruskim i północnoukraińskim gwarom, por.: *звирину, крипко, увирило / за вѢру, звѢри, крѢпко*; 6) akanie, udokumentowane zapisami *z a* w miejscu etymologicznego [o] w sylabach nieakcentowanych oraz pośrednio hiperpoprawnymi zapisami *z o* w miejscu etymologicznego [a] w pozycji bezprzyciskowej, por.: *багаты, ка Кеменцю, навгородець, подабаеть / на воряги, ерусалимского, с тотары*; 7) jekanie, utrwalone w pisowni jako *е* w miejscu nieakcentowanego [ʼa], por.: *дворенина, ерлики, во светую, октебря / дворяномъ, октября, святую, ярълыкы*.

Przykłady odzwierciedlające wpływ fonetyki polskiej uzyskały w zabytku marginalne poświadczenie.

W zabytku częste są przykłady mieszania, opuszczania oraz wstawiania liter *ѣ, ѥ* do grupy spółgłosek wbrew etymologii, por.: *киевьски, кьнязя, во Львове, правьду; градскую, дщери, ничто; литовськими, ярълыкы*.

Analiza form **fleksyjnych** w obrębie rzeczowników, zaimków, przymiotników, imiesłowów oraz czasowników pozwoliła stwierdzić, iż w zakresie fleksji tak imiennej, jak i werbalnej latopis nie odbiega zasadniczo od stanu, jaki obserwuje się w większości XVI-wiecznych zabytków starobiałoruskich.

Spośród cech, charakterystycznych dla omawianego systemu w obrębie poszczególnych części mowy, należy wymienić następujące:

W odmianie **rzeczownika** na podkreślenie zasługuje dążenie do zmniejszenia liczby paradygmatów w stosunku do okresu ogólnoruskiego dzięki ich ujednoczeniu w oparciu o kryterium rodzajowe. Jednocześnie system deklinacyjny rzeczownika charakteryzuje się wahaniem w zakresie końcówek i tematów fleksyjnych, co prowadzi do występowania wielu oboczności w obrębie poszczególnych paradygmatów, np.: w Ms. r.m. lp. (deklinacja na **ō*) pojawiają się *-e, -y*, w M. r.m. lmn. *-ы, -и, -ове*, itd. Ze wszystkich typów deklinacyjnych najbardziej trwała okazała się deklinacja na **ā*. Procesy wyrównawcze do odmiany na **ū* charakteryzują deklinację *ō*-tematową w D., C., Ms. lp. i lmn.: *Олгови, вполку, городов, Троков*. Formy rzeczowników odmiany spółgłoskowej na **s* niemal całkowicie zostały

wyrównane do deklinacji *ǫ*-tematowej, por. np.: *лица* (D.), *тѣломь* (N.). Uogólnieniu do końcówek fleksyjnych deklinacji na **ĭ* uległy niektóre formy w obrębie odmiany na **jǫ*, **n*, **jā*, **ū* oraz **r*, prowadząc w rezultacie do powstania wariantów: *мужьми* (N. lmn.), *царие* (M. l.podw.), *времени* (D. l.p.), *княгиню* (N. l.p.), *во церкви* (Ms. l.p.), *дщери* (D. l.p.).

W odmianie rzeczowników na **ū*, **ā*, **jā*, a także **ǫ*, **jǫ* dostrzec można tendencje wyrównawcze oraz wzajemne oddziaływanie odmiany twarodo- i miękkotematowej, por.: *утвердися велика любов* (synkretyzm M./B.), *княгиня* (M. l.p., zamiast dawnego *княгини*), *града* (M. l.p., zamiast *гради*). Dążność do wyrównania końcówek wszystkich rodzajów w lmn. według paradygmatu odmiany na **ā* uzyskała w zabytku nieliczne poświadczenia; rezultaty tego procesu można zaobserwować w niektórych formach C., N. oraz Ms. rzeczowników należących do różnych typów deklinacyjnych.

Na uwagę zasługuje różny stopień rozwoju kategorii żywotności w obrębie poszczególnych typów. Powszechne jest użycie D./B. l.p. r.m. w odniesieniu do rzeczowników żywotnych paradygmatu na **ǫ*, **jǫ*. W liczbie mnogiej rzeczowników męskoosobowych poświadczone zostały paralelne formy starego i nowego B., por.: *на болгары, вои, надревляны, люди, на мазовшаны, мужи, попы / древлянь, князеи, людеи, послов, смолнянь, татаров*. Natomiast w obrębie rzeczowników rodzaju żeńskiego obserwuje się absolutny brak synkretyzmu D./B.

Zmiany związane z systemem deklinacyjnym **zaimków** objęły poszczególne grupy w sposób nierównomierny. Najmniejszym przekształceniom uległy zaimki osobowe i zwrotny, zaimki 3 osoby oraz niektóre nierodzajowe.

Najistotniejsze zmiany, głównie w końcówkach, zaszły w obrębie zaimków nieosobowych. Dotyczą one m.in.: paralelnego użycia cerkiewnosłowiańskich i staroruskich końcówek w B. lmn. r.m. (*некия, своя / свои, все*) i D. l.p. r.ż. (*нея, сея / еи, своеи*) oraz zachodnioruskich form typu: *тои, тое, тым, тыи, всим, вси*.

Na uwagę zasługuje paralelne użycie zaimków 2 os. oraz zwrotnego opartych na cerkiewnosłowiańskich oraz staroruskich rdzeniach: *теб-, себ- / тоб-, соб-*.

W całym zabytku zaznacza się tendencja do zaniku liczby podwójnej, wyrównanej do form liczby mnogiej.

Do najważniejszych zmian zaobserwowanych w deklinacji **przymiotnika** należy zaliczyć proces wycofywania form odmiany rzeczownikowej, które najlepiej zachowały się w przymiotnikach dzierżawczych z formantami *-овь* (*-евь*): *Дмитрова, Тактамышеву, царев*. Zmienia się również syntaktyczna funkcja przymiotników o odmianie prostej,

ograniczająca ich użycie do roli orzecznika; nieliczne są poświadczenia podobnych form w roli przydawki, por.: *бысть ему сынъ Игор, мужъ мудръ и храбр.*

System deklinacyjny form krótkich w lmn. cechuje skłonność do wyrównań fleksyjnych. W obrębie przymiotników złożonych odnotowane zostały, obok regularnych staroruskich, cerkiewnosłowiańskie końcówki *-ago* (D./B. lmn. r.m. masc.), *-ei*, *-ыя* (D., C. lp. r.ż.), *-ыя (-ия)* (M./B. lmn.).

Typowe dla języków zachodnioruskich innowacje fleksyjne zaznaczyły się w M. r.m. przymiotników złożonych, które posiadają końcówkę *-ыи (-ии)* skontrahowaną do *-ы*, *-и*: *безбожьны, володимерскы, велики / безъбожьныи, Боголюбскыи, великыи* oraz w r.ż. przymiotników dzierzawczych z końcówkami odmiany złożonej, por.: *Семенова, Юрьевую, Петровую.*

Bogato egzemplifikowane w zabytku formy **imiesłowowe** cechuje znaczne uproszczenie systemu deklinacyjnego w porównaniu ze stanem ogólnoruskim. Wyrazem tego jest unifikacja form wszystkich rodzajów i liczb imiesłowów czynnych do M. r.ż. i ograniczenie ich do funkcji imiesłowu przysłówkowego nieodmiennego, por.: *татарове (...) водящи со собою Володимера Юрьевичъ; людие же видивъшии вопл его.* Podobne formy wykazują w zabytku wysoką frekwencję użycia. Nielicznie odnotowane formy przypadków zależnych imiesłowów czynnych czasu teraźniejszego wykazują tendencję do utraty form fleksyjnych odmiany złożonej.

W systemie werbalnym **czasownika** znaczące jest przede wszystkim dążenie do ujednoczenia i uproszczenia skomplikowanej struktury czasów przeszłych. Obok tradycyjnych form aorystu, imperfectum i plusquamperfectum, wykazujących dość wysoką frekwencję użycia, często funkcję uniwersalnego czasu przeszłego przejmuje perfectum, przeważnie uproszczone do syntetycznej formy w postaci imiesłowu czynnego czasu przeszłego na *-лъ*, por.: *двигнулося, муровали, поехаль, пришел.* Odnotowano zaledwie kilka przykładów starego perfectum ze słowem posiłkowym *есть*, por.: *убилесть, умонль есть; были суть.* Należy zwrócić uwagę, że w oryginalnej części zabytku, powstałej już na terytorium WKL, staje się on formą dominującą, chociaż nie jedyną. Obecność starych form czasu przeszłego w latopisie tłumaczy się przede wszystkim specyfiką gatunku literackiego, nawiązującego swą stylistyką do wcześniejszych protografów. Regres skomplikowanego systemu czasów przeszłych w języku mówionym zabytek dokumentuje również poprzez użycie nieprawidłowej liczby oraz błędny zapis niektórych form koniugacyjnych, por. np.: *а иноплеменници (...) князя Юря уби* (lp. aorystu w znaczeniu lmn.), *князь Дмитреи Юрьевичъ Шемяка изымаша брата своего (...) и выимаша ему очи* (lmn. aorystu

w znaczeniu 1p.), *князь Василеи московскыи Ивановичь и Патрикеи Наримонть приехаше в Новьгород, и прияше их новьгородци* (mieszanie form imperfectum 3 os. 1p. z aorystem tejże osoby w 1mn.).

Zabytek dokumentuje stare formy imperatiwu z partykułą *да*: *да будет, да вѣдают, да будым*. Użycie czasownika posiłkowego *бы* w odniesieniu do 2 i 3 os. 1mn. świadczy o stopniowej ewolucji trybu przypuszczającego, por.: *держали (...) вы бы, бы не приходили*.

W 3 os. 1p. czasu teraźniejszego / przyszłego prostego udokumentowane zostały formy bez wygłosowej spółgłoski w końcówce, por.: *види, вниде, помече*. Podobne przykłady najczęściej występują w funkcji *praesens historicum*.

Dokonany w pracy przegląd **wyrazów zapożyczonych** pozwolił na sformułowanie kilku następujących wniosków:

1. Najliczniejszą grupę zapożyczeń w *Latopisie supraskim* stanowią wyrazy o cerkiewnosłowiańskim pochodzeniu lub takie, które przez medium cerkiewnosłowiańskie przeszły do języków wschodniosłowiańskich. Mniejszą liczebność wykazują polonizmy, greczyzmy, turczyzmy oraz zapożyczenia z języków skandynawskich i germańskich.
2. Częstotliwość występowania zapożyczeń z poszczególnych języków jest inna w każdej z części składowych *latopisu*. Zdecydowanie największą ilość leksyki pochodzenia cerkiewnosłowiańskiego (podobnie jak pożyczek skandynawskich) notuje kompilowana ogólnoruska część *Kroniki supraskiej*. Wpływ języka polskiego (oraz niemieckiego) najsilniej zaznaczył się w chronologicznie młodszych fragmentach zabytku: „części smoleńskiej” oraz w *Latopisie wielkich ksiąg litewskich*, z kolei w części ogólnoruskiej nie został poświadczony.
3. Leksyka cerkiewnosłowiańska związana jest głównie ze sferą religijną bądź służy określeniu pojęć abstrakcyjnych. Przeważnie są to wyrazy o pochodzeniu greckim, które za pośrednictwem języka cerkiewnosłowiańskiego trafiły do słownika Słowian wschodnich. Do tej grupy zaliczają się również imiona chrześcijańskie oraz nazwy miesięcy, por. np.: *Богородица, икона, литорьгѢя, прозвितерь, Александрь, София*.
4. Z przeglądu i charakterystyki grup semantycznych wyodrębnionych w zapożyczonej leksyce wynika, że najliczniej reprezentowane są w *latopisie*: nazwy określające człowieka według zawodu, piastowanego urzędu, funkcji w administracji cerkiewnej i klasztornej lub przynależności do grupy społecznej (np. *архиепискупъ, атаманъ, кмотрь, кунторь, ландмаршалокъ, местичь, пань, пекарь, салтанъ, святитель*) oraz nazwy związane ze sferą religijną (np. *дияволь, костель, Крещение, кумѢрь, литорьгѢя, манастырь, моци*,

скыма). Liczną grupę wśród zapożyczeń stanowi również terminologia z zakresu organizacji i funkcjonowania państwa, jego instytucji i atrybutów władzy: (np. *казна, коруна, орда, нБнязь, рада, соимъ, улусъ, ярлыкъ*).

5. Wszystkie zapożyczenia wyekscerpowane z zabytku można podzielić na: formalnosemantyczne oraz (mniej liczne) kalki strukturalne i wyrazowe.

6. Zapożyczone wyrazy ulegały różnego rodzaju przekształceniom fonetycznym związanym z adaptacją na gruncie wschodniosłowiańskim.

7. Częstym zjawiskiem było wymienne stosowanie przez redaktora zabytku leksyki zapożyczonej, związanej z obcą rzeczywistością oraz rodzimej (lub zapożyczonej wcześniej i w świadomości nosicieli języka odbieranej jako rodzima), określającej desygnaty bliskie realiom Słowian wschodnich, por.: *листъ – грамота, арицибискупъ – архиепископъ, пань – бояринь*.

Przeprowadzona w pracy analiza fonetyki, form fleksyjnych oraz zapożyczeń leksykalnych dowodzi, iż *Kronika supraska* jest zabytkiem związanym z jednej strony z tradycją latopisarską Rusi, o czym najlepiej świadczy część ogólnoruska, z drugiej zaś – z tradycją piśmienniczą WKL. Większość ujawniających się w latopisie zjawisk językowych charakteryzuje się zasięgiem ogólnoruskim, jednak zabytek dokumentuje też wiele cerkiewnosłowianizmów, tak na poziomie fonetycznym, jak i morfologicznym oraz leksykalnym. Charakterystyczną osobliwością latopisów białorusko-litewskich była obecność cech językowych właściwych obszarom zachodnioruskim, co potwierdza przeprowadzona analiza tekstu *Kroniki supraskiej*. Odznaczają się one niekonsekwencją realizacji i nierównomiernym stopniem egzemplifikacji w poszczególnych częściach zabytku.

28.11.2017r.

Valerye Guboska